

K antropologii komunikace mluvené a psané

Petr Zima

Vynález písma a vznik dvou, svou fyzikální podstatou odlišných variet jazyka i jazyků (tj. variety mluvené a variety psané/tištěné) byl až do přelomu poloviny minulého století převážnou většinou lingvistů považován za spíše okrajovou oblast zájmu studia jejich disciplíny. Nikoli náhodou Leonard Bloomfield píše ve třicátých letech, že „pro lingvistu je psaní (writing), až na několik detailních záležitostí, pouhým vnějším nástrojem, umožňujícím zachovat některé rysy jazyka minulých dob, asi tak jako fonografický záznam.“ (1933, citováno podle vydání z r. 1962: 282). To samozřejmě nebránilo mnoha lingvistům i antropologům považovat kultury a civilizace písmo používající za kvalitativně odchylné od kultur, jež je neznaly nebo neznají. Tradičně se zdůrazňuje, že vynález písma a jeho rozšíření v té nebo oné kulturní a jazykové komunitě umožnil kvalitativně vyšší užívání jazykových textů, jež tak mohou být (na rozdíl od textů mluvených):

- zachovány v čase (připomeňme staré latinské „*litera scripta manet*“);
- a proto také *opakovány* (citovány) ve verzích více méně totožných;
- a proto také *schopny* v psané podobě přenosu na dálku.

Na tato tři tradiční specifika psaných textů realizovaných v jakémkoli typu písma navazovala a navazuje textologická analýza celé řady textových žánrů tu anebo onu specifickou funkci zapsaného jazyka rozvíjejících (dopisy, právní dokumenty, kroniky, umělecká literatura, ap.) v nejrozličnějších formách a varietách psaných kultur a civilizací. Mnohotvarost rozdílů *mluvené x psané* vedla k analytickému vyostření protikladu kultur a civilizací, jež používaly a používají pouze mluvené formy jazyka a písmo neznaly (či dodnes neznají): Lévy-Bruhl, 1926, Lévi-Strauss, 1966 aj. Přitom na podstatě chápání existence nebo neexistence písma a psané formy

jazyka jako zásadní kvalitativní odlišnosti nic nemění ani fakt, že pro některé badatele je nepřítomnost písma a psaného jazyka handicapem, zatímco druzí ji považují za přednost: pro většinu antropologů a lingvistů těchto generací je prostě existence písma a psané formy jazyka jen něčím „navíc“.

Není asi náhodou, že tím, kdo razil poněkud odchýlný názor v tomto směru, byl jeden ze zakladatelů antropologické lingvistiky E. Sapir, který sice také sdílí představu, že „Výkonné systémy písma, ať už jsou hláskové nebo ne, jsou jenom více nebo méně přesnými převody řeči.“ (1949:12). Ale hned k tomu dále dodává: „...Je však zajímavým faktem, že princip lingvistického převodu není úplně nepřítomen ani u těch národů světa, které písmo vůbec neznají. Tak např. některé bubnové a trubkové signální systémy západoafrických domorodců jsou v principu převody řečových realizací, a to často až do drobných fonetických detailů...“

Pokusy nechápat užívání písma a existenci jen jako jakýsi přídavek navíc, ale jako vymezení dvou vzájemně se doplňujících kvalit jazykových variet s jistou mírou autonomie můžeme vysledovat už v předválečné pražské lingvistice, kde jsou spojeny především s dílem Josefa Vachka (1939, 1948), který odkazuje i na svého ukrajinského předchůdce působícího v předválečné Praze Agenora Artymoviče (1932). Ve smyslu Vachkovy koncepce psané a mluvené variety jazyka jako relativně autonomních prvků jsem se pokusil již před časem (1982:12–20) ukázat na protínání rovin *psané-mluvené a individuální-masové* v podmínkách různých kultur a různých etap technického a společenského rozvoje. Na jedné straně jsou tu ve sféře tradičně výlučně „mluvených„ kultur Sapirem uváděné příklady existence „bubnových řečí“, jež de facto kopírují průběh mluvených textů po stránce modulace tónové, rytmické i silové. Nejde tedy v těchto případech o arbitrární kód typu Morseovy abecedy, ale o napodobení distinktivních suprasegmentálních prvků přirozených promluv po stránce zvukové. Dá se říci, že jde o pokusy „zabubnovat“ promluvu, srovnatelné s pokusy ji třeba „zazpívat“. A tzv. tónová struktura těchto jazyků, jež distinktivně rozlišují často významově velmi různé morfémy někdy jen pomocí tónů a ostatních tzv. suprasegmentálních prvků, to umožňuje. Mimo oblast Sapirova zájmu zůstalo ovšem *místo tohoto prvku v celkovém kontextu systému komunikace těchto orálních kultur*, který je odlišný od celkového kontextu systémů kultur a civilizací „psaných“. Zhruba v těchže mluvených kulturách západní Afriky jsou totiž často běžné i jiné komunikační návyky. Existuje tu např. systémové využívání funkce tzv. mluvčích a vypravěčů kronik a legend,

ale i textů zvykového práva, děděné z generace na generaci. Přitom účastníci takových fixací mluvených textů v čase pomocí paměti procházejí dlouhodobým výcvikem a mají skoro stejně profesionální statut v daných komunitách, jako např. ti, kdož ovládají složitější druhy „mluvících bubnů“. Tak se často v podmínkách donedávna výlučně orálních kultur fixují důležité mluvené texty v čase.

Z tohoto hlediska není existence tzv. mluvicích bubnů okrajovou kulturní kuriozitou, ale ukazuje se, že ani v podmínkách takových výlučně orálních kultur neexistuje žádný komunikační „deficit“ vůči kulturám „psaným“. Jen pro přenos komunikace na dálku a pro fixaci textů v čase se prostě používá prostředků odchylných od modelů vyvinutých v tradičních kulturách „psaných“. Jinými slovy celkový kontext komunikační rovnováhy je nasycen, jen prostředky, které jej vytvářejí, jsou jiné, pro danou kulturní, jazykovou a snad lze říci i technickou situaci spíše odpovídající.

Minimálně od počátku osmdesátých let (ne-li dříve) se ovšem při rychlém rozvoji zvukového i viděného přenosu i záznamu řeči projevují jisté změny v individuální a masové komunikaci mluvené i psané/tištěné variety jazyků i v podmínkách tradičně již několik století „psané/tištěné“ euroamerické oblasti. I zde tedy – viděno z hlediska komunikační rovnováhy dané kultury a jazyků jí sloužících – docházelo a dochází k jistému novému vyrovnání komunikační rovnováhy. V podmínkách naší donedávna především „psané“ civilizace se nyní posunuje „pendulum většiny zájmu“ kulturní komunikace pro změnu opět směrem k mluvené varietě, i když na nových (často masových) základech. Tyto nové podmínky jsou od podmínek období „předgrafických“, kterými tyto areály také prošly, odlišné nejen kvantitativně, ale i kvalitativně. Z dnešního úhlu pohledu na komunikační explozi mluveného i viděného přenosu i záznamu stojí tak dnes možná i naše komunita před nutným přehodnocením funkční hranice mezi mluveným a psaným. Možná, že nastal čas položit si otázku, zda funkční rozdíly mezi mluvenou a psanou varietou jazyků nenabývaly v našich kontextech stejné důležitosti, ba možná i větší závažnosti, než různost jazyková a zda tak nenabývají nejen nové kvantitativní, ale i kvality?

Jistá globalizace vědních oborů (již ve smyslu skutečného zobecnění všech dílčích fakt, známých ze všech dostupných areálů i disciplín, je možno chápat kladně) tu přinesla v posledních dvou desetiletích pokusy o zobecnění antropologické lingvistiky ve smyslu chápání antropologie

komunikace jako více nebo méně jednotného systému s jistou vnitřní dynamikou, k jejíž rovnováze přispívá (anebo ji narušuje) i vztah mluvené a psané komunikace. Z různých východisek se k této analýze obecně dostává skupina anglicky píšících autorů, jimž dominují osobnosti Jacka Goodyho (1986), F. Coulmase (1989) a dalších, k nimž lze z jiného úhlu pohledu zařadit i zobecňující pozorování J. Lohisse, vycházejícího z prostředí francouzsky píšících antropologů (1998).¹ Při vši své různosti přináší tato „nová vlna“ v antropologické lingvistice dvojí, i pro nás velmi cenné okruhy metodologických poznatků.

Všem jim (a některým dalším) je především společná snaha postavit nové, systémově zevšeobecněné modely antropologie komunikace na poznání a kontrastivním srovnávání dat získaných v opravdu různých podmínkách velmi odlišných areálů. Tito autoři nastupujících generací jsou si vědomi omezenosti zevšeobecnění, generalizací postavených v minulých generacích lingvistů i antropologů jen na omezeném korpusu poznání několika málo kultur a civilizací, resp. jazykových struktur. Vycházejí proto cílevědomě ze snahy rozšířit obecnost (nebo, možno-li, univerzálnost) svých závěrů o podobnostech nebo o kontrastech „orálnosti“ nebo „psanosti“ jazyka a kultury (někdy se tu zavádějí sjednocující anglické termíny „literacy“ x „oracy“)² tím, že srovnávají jazykově i kulturně velmi odlišné případy. Pro tuto generaci není už příkladů „typických“ či „exotických“, je si dobře vědoma toho, že zevšeobecňující, pokud možno všechny zvláštní realizace subsumující model komunikace nelze postavit ani na omezeném výběru případů klasických, ani na omezeném výběru případů „vzdálených“, jak lingvistika i antropologie ještě donedávna bohužel činily. Není náhodou, že svoje euroamerické modely (k nimž sui generis patří dnes už i situace středoevropská a česká) kontrastuje většina badatelů této nové vlny s případy afrických a jiných jazykově, kulturně i geograficky velmi vzdálených oblastí. Ty totiž právě svou jazykovou a kulturně-technologickou odlišností představují kontrastivní materiál nově a zpětně i tradiční situace vymezující. Teprve zařazením opravdu velmi rozdílných dat do analyzovaného korpusu tak umožňuje vyšší míru zobecnění, která má naději zůstat platnou i v konfrontaci s řadou dalších, nových dílčích skutečností, které se stále objevují.³ Na rozdíl od minulých generací nejde

¹ Za přátelské upozornění na tuto práci i za její zapůjčení jsem zavázán prof. Janu Sokolovi.

² Český bychom snad neobratně, ale věcně vyčerpávajícím způsobem mohli říkat „mluvnost x psanost/tištěnost“.

³ Nikoli náhodou sahá např. Goody i ke srovnání osudů psaných antických kultur (např. řecké) s předpokládanými komunikačními situacemi v Indii a Číně, dvou starých, mimu-

dnes už o nějaké falešné hledání exotiky za každou cenu (ostatně samo pojetí exotičnosti jazyka nebo kultury je dnes vysoce relativní: např. případy jorubské jsou dnes pro českého pozorovatele stejně exotické, jako případy české pro pozorovatele jorubského), ale o zasazení dat z euroamerických areálů (včetně problémů britských, amerických, francouzských, ruských nebo i českých) do skutečně obecně srovnatelných kontextů a kontrastivní pozice s údaji z oblastí velmi vzdálených a odchylných, včetně v tomto případě velmi relevantních dat vybraných z různých regionů afrického kontinentu. Vždyť právě tady do počátku minulého století existovaly výhradně orální kultury ve svých klasických podobách. V dnešním vědecky opravdu stále globálnějším světě jediné takto lze také řešit skutečnou nebo zdánlivou specifiku té nebo oné oblasti, ať už jde o jazyk nebo kulturu (nebo o obojí).

Zároveň obojí okruhy jmenovaných prací dovedly do důslednosti to, o čem se u nás poprvé mluvilo v náznacích v počátcích pražské školy a v poněkud rozvinutější podobě na počátku osmdesátých let: totiž k chápání analytické a systémové jednoty komunikační situace, jež v dané komunitě zahrnuje souhrn možností i mezi kultur a jazykových kódů, které jsou jimi využívány ke komunikaci. Kódy nejsou jen jazyky a jejich variety v klasickém slova smyslu, ale (alespoň všude tam, kde psaná varieta není omezena na kvantitativně velmi malou část komunity) i mluvená a psaná forma jazyka jako dvě množiny vzájemně se doplňujících kódů o mnoha varietách. Tak např. je dnes třeba rozlišit nejen individuální, úzce skupinovou či masovou formu šíření té nebo oné variety, ale i její zařazení do komplexu ostatních typů lidského vnímání. Mluvená varieta jazyka ve formě zvukového záznamu a šíření apeluje sice především na jeden smysl (sluch), ale originál mluveného projevu, z něhož byl záznam pořízen, apeluje ve spontánním komunikačním kontextu přirozené komunikace i na ostatní smysly (a zrak a schopnost prostorového vnímání nejsou tu opět jediné, co v záz-

evropských, a přesto poměrně dlouho „psaných“, kulturních areálech. K tomu srovnaj zajímavé materiály vajske a mendeské (západní Afrika), jež dokumentují situaci komunit, které mají doloženu koexistenci několika písem: domácích afrických písem, arabského písma a latinky (Scribner, S. – Cole, M., 1981). V takové situaci dochází k tomu, co bylo před časem definováno jako funkční komplementace a koexistence různých grafických variet jednoho a téhož jazyka pro různé funkční styly a žánry. Tak např. u nímobarabských jazykových komunit ovlivněných více nebo méně islámem existuje často v rámci jednoho a téhož areálu i období v témže jazyce náboženská a poetická literatura psaná adaptovaným arabským písmem vedle moderní laické prózy i technologické literatury psané latinou. To jsou případy, jako je písemnictví hauské nebo fulbské v Africe západní, do jisté míry to platí i pro východoafrickou svahilštinu ap. (Podrobněji o případě hauském viz Zima, 1974).

namu může chybět: za určitých situací je parajazykovou i mimojazykovou funkcí komunikace doprovodným způsobem vybaven i čich, chuť ap.). Ve smyslu citované práce Lohisovy je tedy přirozená mluvená forma jazyka vnímána globálně a tento autor správně poznamenává, že „definovat orální společnosti jako ‘společnosti bez písma’ mu připadá jako podivné zjednodušení.“ (1998: 27). V naší situaci rozvíjejících se nových forem mluvené komunikace, nově se vymezujících vůči komunikaci psané/tištěné, je to metodologické memento.

Literatura

- Artymovič, Agenor, 1932: Pysana mova. In: *Naukovy Zbirnik Ukrainskoho Vys. Ped. Instytutu v Prazi II*: 1–8. Praha.
- Bloomfield, Leonard, 1933 (vydání 1962): *Language*. London.
- Coulmas, F., Ed. 1989: *Language Adaptation*. Cambridge.
- Goody, Jack, 1986: *The Logic of Writing and the Organisation of Society*. Cambridge.
- Lehisse, Jean, 1998: *Les systèmes de communication*. Approche socioanthropologique: Paris.
- Lévy-Bruhl, L., 1926: *How Natives Think*. New York.
- Lévi-Strauss, C., 1966: *The Savage Mind*. London.
- Sapir, Edward, 1949 (vydání 1964): *Culture, Language and Personality*. Berkeley and Los Angeles.
- Scribner, S. – Cole, M. (1981): *The Psychology of Literacy*. Cambridge.
- Vachek, Jos., 1949: Zum Problem der geschriebenen Sprache. In : *TCLP VIII*: 94–104. Praha.
- Vachek, Jos., 1948: Written Language and Printed Language. In: *Recueil Linguistique de Bratislava I*: 67–75.
- Zima, Petr, 1974: Digraphia (The Case of Hausa). In: *Linguistics* 124: 57–69.
- Zima, Petr, 1982: Kolik a jak (aneb úlohy a možnosti mluvené a psané formy jazyka včera, dnes a zítra. In: *Jazyk jako most a propast* (Skácel, J., Švarný Ol., Zima, Petr, Eds.): 12–20. Praha.